

Олександр Коваленко (Чернігів)

СВІДОК МИНУВШИНИ: НІЖИНСЬКИЙ ЛІТОПИС XVII-XVIII ст.

З-поміж пам'яток регіональної історіографії, створених на Чернігово-Сіверщині за козацької доби, значний інтерес становить анонімний літопис, виявлений наприкінці XIX ст. у фундаментальній бібліотеці Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1). Пам'ятка входила до складу рукописного збірника, в якому досить розбірливим скорописом було переписано уривки з популярних у тогочасного читача історичних повістей – Олександрії та Римських діянь, а також київського Синопису. Нині цей збірник зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України в Києві (2).

Оскільки в тексті літопису траплялися численні відомості з історії Ніжина, М.Сперанський умовно назвав його Ніжинським. У травні 1898 р. на засіданні Ніжинського Історико-філологічного товариства при тамтешньому Історико-філологічному інституті князя Безбородька було заслухано повідомлення М.Лілеєва “Про Ніжинський літопис”, в обговоренні якого взяли участь М.Бережков, Є.Кашпровський та Б.Римша, але зміст його залишається невідомим (3). Невдовзі пам'яткою зацікавився київський історик і археограф О.Левицький, котрий скопіював текст літопису до 1757 р. включно, але з якихось причин не завершив цю роботу (4). Підготовлений до друку фрагмент літопису, що зберігся в архіві О.Левицького, виявив і 1996 р. оприлюднив М.Корпанюк (5).

Невеликий за обсягом літопис (39 сторінок in 4°) охоплює події 1425-1811 рр. До 1765 р. його написано тим же почерком, що й увесь збірник, а надалі літописний текст послідовно продовжували ще кілька осіб. Повідомлення літопису щоразу розмежовані вертикальними рисками, а горизонтальні риски з обох сторін тексту утворюють поля, на яких часом вміщено покрайні записи й доповнення.

Події XV-першої половини XVII ст. висвітлено вкрай фрагментарно, з численними похибками і помилками. Так, під 1621 р. сповіщається про Хотинську битву, під час якої “гетмана Бородавку козацким порядком вбито, а гетманом поставлен Богдан Хмельницький” (арк. 155) (6). Під 1637 р. згадується “баталія з ляхами” під Кумейками, коли «гетман Богдан все войско лядское розбил і всех ляхов за Случ з Гетманщини вигнал, і границу устрои і укripsi от Гетманщине из ляхом, і написа на границі на столпу: “Смотри, ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже жить тут не сподівайся” (арк. 155). У 1648 р., за твердженням літописця, Б.Хмельницький “с порядком всех старшин і козаков всех своєю волею Его царскому пресвітлому величеству Алексею Михайловичу склонился”, 1660 р. “татарского хана в полон взял” і помер у 1663 р. (арк. 155). Складається враження, що джерелом інформації про ці події упоряднику слугували у кращому разі історичні перекази.

Починаючи з 70-х рр. XVII ст. помилок меншає, достовірність повідомлень зростає, але більш-менш послідовного характеру виклад набуває тільки з 30-х рр. XVIII ст., коли, правдоподібно, і було розпочато упорядкування літопису. В центрі уваги літописця перебувають передусім військово-політичні події. Дуже стисло

згадано Чигиринські, Кримські й Азово-Дніпровські походи російського війська і лівобережних козацьких полків (арк. 156-156 зв.). Літописець переповідає перебіг Північної війни і, зокрема, сповіщає про Полтавську битву: “Року 1709 іюня 27 милостию Божиєю государ цар Петр Алексіевич в Гетманщині под городом Полтавою все войско шведское розбил до конца, а гетман Мазепа і крол шведский сами в Туретщину во город Бендери ушли” (арк. 157). Досить докладно розповідаючи про російсько-турецьку війну 1735-1739 рр., він фіксує її згубні наслідки для господарства України: “Року 1737 априля 1-х чисел аж до іюня по всей Малой Росіі воли брали под армию в поход до турка” (арк. 158 зв.); “Року 1738 априля с первых чисел аж до іюня по всей Малой Росіі воли брали под армию” (арк. 159); “Року 1739 априля с первых чисел аж до іюня третичних по всей Малой Росні воли брали под армию в поход до турка” (арк. 159 зв.). У літопису йдеться також про війни які в другій половині XVIII ст. Росія вела проти Туреччини, та пов’язані з ними “набори” погоничів, волів та возів в Україні (арк. 162зв. - 163зв., 168 зв. - 169). Натомість війни з Прусією, Швецією та Францією згадані лише принагідно.

Сторінки літопису рясніють відомостями про зміни на російському престолі, життя царської родини, перебування її представників в Україні, причому з особливою симпатією згадується Єлизавета Петрівна: 1750 р. “всемилоствійшая государиня... указом повеліла всем концистентам виступит з Гетманщини, фуража і правиянта на них не собират і не дават на три года” (арк. 161); 1755 р. “государиня Елисавет Петровна пожалувала грамотою всю Малую Росию от всяких зборов, какие били, і всяких промыслов, хто похотя, кромі правиянта і фуража на едних концистентов шести тысящ да гарнизон Глуховский” (арк. 161 зв.). Певну увагу в літопису приділено російським можновладцям, діяльність яких була безпосередньо пов’язана з Україною, – П.Румянцеву, О.Безбородьку, Г.Потьомкіну. Останній з них, за словами літописця, в лютому 1790 р. був “пожалован... во всей Таврической области великим гетманом” (арк. 170).

У загальному контексті військово-політичних подій у пам’ятці згадано українських гетьманів Б.Хмельницького, І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепу, І.Скоропадського, Д.Апостола, К.Розумовського, однак літописець уникає характеристики й оцінок їхньої діяльності. Зазначено лишень, що І.Мазепа був “полскої породы” (арк. 156 зв.), а І.Скоропадського “сам государ ис козаками волними голосами” визначив гетьманом (арк. 157). Літопис містить відомості про запровадження в Україні Першої та Другої Малоросійських колегій (арк. 157 зв., 162), амністію запорожців у 1734 р. (арк. 158 зв.), вибори депутатів до Законодавчої Комісії 1767 р. “во всем государстві і во всей Малоросіі” (арк. 162 зв.). Засвідчив літописець появу 1738 р. “в полку Переясловском сотні Басанской в селі Ярославцях” самозванця Івана Міницького, якого “живаго на кол желізний зсадил і з ним же того же села Ярославец попа і атамана, і дрогих смерти предано” (арк. 159 зв.). Під 1773 р. згадано ще одного самозванця – “донского козака Пугачева” (арк. 163). Літописець не обійшов своєю увагою змін в адміністративно-територіальному устрої Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст. – у творення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв (арк. 165 зв. – 166). Малоросійської (арк. 170 зв.), а потім Чернігівської та Полтавської губерній (арк. 173).

У літопису наведено чимало відомостей про надзвичайні природні явища, стихійні лиха, епідемії: 1620 р. “землі трясінне било” (арк. 154 зв.); 1690 р. “августа 5 сарана інша колодою” (арк. 156 зв.); 1698 р. “в Гетманщині не било врожая на всяк хліб, сірич голодний год” (арк. 156зв.); 1711 р. “зачалас моровая язва чрез три года” (арк. 157 зв.); 1718 р. “мая 10 на Николая вночи всі пашни на нивах мороз поморозил на прах, что і голод бил, й всяку овощ” (арк. 157 зв.); 1729 р. “февраля 17 на масляной неделі на небі з вечера аж досвіта... кривавая дорога стояла чрез всю ночь” (арк. 158); 1755 р. “безмірная суша была, не толко по ріках, але і по источніках не било води, тое ж во кладязях” (арк. 161 зв.); 1765 р. “барзо наводнение великос било,... не токмо по низких полях наводнение, но й по високих полях води били, что же й купини поросли, і рибу всяк по охоти своей ловил довольно розмаитой” (арк. 162).

Значну увагу в літопису приділено подіям у Ніжині й навколишній місцевості. Перша згадка про місто датована 1620 р.: “Ніжину городу зачатие било – оградю земля” (арк. 154 зв.). Тоді ж “надан бил... от кроля Жегмунта” перший ніжинський козацький полковник Ляховченко (арк. 154 зв.). Надалі літописець час від часу фіксує зміну ніжинських полковників: 1718 р. “в Фоміну неделю вмер полковник Лукян Жураковский; сего ж года наставлен полковником Петр Толстой” (арк. 157 зв.); 1727 р. “наставлен полковником в Ніжине Йван Хрущов” (арк. 158); 1745 р. “в Ніжині наставлен полковник Семен Кочубей” (арк. 161); 1754 р. “в Ніжині полковник Петр Иванович Розумовский” (арк. 161 зв.). У літопису йдеться також про церковне життя Ніжина, спорудження храмів, заснування монастирів: 1706 р. “в Ніжині городі зачатие монастыра Свято Благовіщенский месяца марта 25 на світлой недели Воскресенія Христова во понеделник” (арк. 157); 1731 р. “генвара 1 архиерей греческий іменем Даміян положен во церкви Свято Благовіщення по правом боки, привезен з Борзни мертв” (арк. 158); 1745 р. “Ніжинского монастыра Свято Благовещенского архимандрит тоей же святой обители іменем Модест Вилецкий, забив Божий страх, оставил святую обитель і шол з монастыра безвістно з мужною женою” (арк. 161); 1754 р. “зачался Иван Богослов муроватися” (арк. 161 зв.); 1783 р. “декабра 4 дня в городі Нежині церков святой великомучениці Варвари освящение било” (арк. 166 зв.). Відзначив літописець і урочисте відкриття в Ніжині 24 листопада 1789 р. народного училища, “которое чествовали с пушечною палбой три дни, и прием бил столов первое от дворян, а потом от граждан и греков” (арк. 169 зв.). У літопису згадано численні пожежі, що траплялися натовді в Ніжині: 1754 р. “сентябра 14 город Нежин зачался великим пожарем вдень часа 5, а укончился ноши часа 4” (арк. 161 зв.); 1773 р. “декабра 1 з вечера учинился пожар в Нежині і много убили купечеству учинилось” (арк. 163); 1797 р. “сентябра 14 числа в день праздника Воздвижения Господня с полдня в часу 4 зделался пожар в городе от дому Проченка, дворов сгоріло 107” (арк. 171); 1798 р. “мая 7 против 8 числ пожар зделался в городе, погоріли церковь Николая з болшим колоколом, все купеческие ряди и городской магистрат” (арк. 172).

Літопис містить відомості про пошесті та стихійні лиха, які спіткали мешканців міста: 1771 р. “іюля первих числ в городі Ніжині било нещастие моровой паветри, что и в иных цервах и служения не било, а простреся до декабра 16, от того граду убили зділало” (арк. 163); 1781 р. “апреля 11 против 12 числа з вечера и всю ночь такая силная бура з громом и молниєю была и з дождем, что з церков верхи поламало, а в

иних крести позносило” (арк. 165); 1787 р. “езде по всей Росии и в Малой Росии, а паче в Ніжині хліба нерод бил и вся пашня дорогая была” (арк. 168 зв.); 1800 р. “августа была в Нежине и в окрестних селениях сарана вошла, яриноного хліба спортила, как-то овса, проса, пшениц, даже и очерет поила” (арк. 172 зв.). Досить докладна інформація про події в Ніжині дає підстави гадати, що упорядник літопису мешкав саме в цьому місті й, імовірно, належав до гурту військових канцеляристів.

Власники (або читачі) досить активно поставились до літописного тексту, на свій розсуд виправляючи помилки і дати, доповнюючи його на полях рукопису новими відомостями ба навіть фактами суто приватного життя: 1744 р. “родис Іаков октябра 9” (арк. 160); 1744 р. “родис Григорий марта 28” (арк. 160 зв.); 1750 р. “родис Димитрий ноябра 15” (арк. 161); 1755 р. “родись Агафия февраля 15” (арк. 161 зв.). Один з них навіть залишив свій автограф: “За сию списанную книгу, чья она есть, приношу свою благодарность и остаюсь навсегда ему покорнейшим слугою Федор Калашников, провиант-камисар” (арк. 166). На особливу увагу заслугове нотатка, датована 2 травня 1810 р.: “господину черніговскому губернатору Ивану Васильевичу Френздорфу прошение подано о увольнении от штатской нежинской воинской службы с пенциею, а от него, господина губернатора, отправлено в Сенат мая 8; службы ж моей происходило 50 лет з 1762 года” (арк. 173 зв.). Цей запис уможливило подальший пошук бодай одного з останніх власників і упорядників літопису.

Згідно усталеної (хоча й досить умовної) класифікації, Ніжинський літопис можна віднести до так званих місцевих літописів XVI-XVIII ст. (7). Водночас значне місце у пам’ятці відведено подіям, які мали загальноукраїнське значення. За своїм характером Ніжинський літопис нагадує поширені натовді “короткі літописні замітки”, про які з певним роздратуванням згадував ще С.Величко: “коли хто з давніх слов’яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам’яті, сучасну йому подію, то записав це вельми кудим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин” (8).

Тим не менше, Ніжинський літопис становить неабиякий історіографічний та джерелознавчий інтерес. Наскільки оригінальні наведені в ньому дані – сказати поки що важко, але вони перегукуються з відомостями, які містять інші пам’ятки української історіографії XVII-XVIII ст., передусім Чернігівський літопис. У всякому разі, студіям над змістом Ніжинського літопису має передувати публікація його повного тексту на підставі сучасних археографічних методик.

ПРИМІТКИ

1. Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине (Составлено под редакцией М.Сперанского. – М., 1900. – С.75-79.
2. ІР НУВ, ф.310, од.зб.34. Надалі посилання на аркуші цього збірника подаватимуться безпосередньо в тексті статті.
3. Сборник Историко-филологического общества при Историко-филологическом институте князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1899. – Т.ІІ. – С.49.
4. Про студії О.Левицького над козацькими літописами див.: Москвич Л.Г. З історії становлення джерелознавства України // Феодалізм: економіка, класова боротьба,

- культура: Збірник наукових праць. – К., 1986. – С.191-201.
5. Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII століття // Записки НТШ у Львові. – Ль., 1996. – Т.ССXXXI. – С.473-482.
 6. Фрагменти літопису друкуються мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із збереженням усіх фонетичних, лексичних і стилістичних особливостей. Археографічне опрацювання пам'ятки здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. популярним методом (див.: Страшко В. Правила передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів. – К., 1992).
 7. Докладніше див.: Дзира Я. Межигірський козацький літопис як пам'ятка української історіографії XVII ст. // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. –К., 1999. – С.21-49.
 8. Величко С. Літопис (Переклад В.О.Шевчука). – К., 1991. – Т.1. – С.26.

Олександр Астаф'єв (Київ)

Марія Астаф'єва (Київ)

ЕКЗАРХ І ГЕТЬМАН (Мазепинська церква в Ніжині)

Як відомо, визначний діяч вітчизняної культури кінця XVII – першої половини XVIII ст. поет, філософ і публіцист Стефан (Симеон) Яворський народився у 1658 році у місті Яворові на Львівщині. Після Андрусівського перемир'я 1657 року Яворські перебралися в село Красилівку Козелецького повіту Чернігівської губернії. З Красилівки Симеон подався вчитися у Києво-Могилянський колегіум, де опанував філософію, пітику, богослов'я, граматику, спухав лекції знаменитих філософів і богословів Лазаря Барановича, Іоасафа Кроковського та ін. Та найбільший вплив на життя і подальшу долю Симеона мав Варлаам Ясинський, у 1669-1673 рр. ректор Києво-Могилянського колегіуму, а згодом-київський митрополит. Саме йому Симеон присвятив ряд панегіриків. За рекомендацією Варлаама Ясинського він іде здобувати освіту у Львів, Познань, Вільно і повертається до Києва з дипломом майстра філософії і вільних мистецтв.

Симеон витримує іспит перед професорами Києво-Могилянського колегіуму, читаючи їм власні вірші латиною, польською та українською мовами, за що одержує високу оцінку і звання “лавроносного поета”. У цей час він пише панегірик “Луна голосу, що волає в пустелі” на честь гетьмана Івана Мазепи.

Взаємини Симеона і гетьмана особлива, і, і ми же час, драматична сторінка нашої історії, досі, на жаль, не досліджена. Схоже, що Іван Мазепа пильно стежив за духовним зростанням молодого богослова і підтримував його морально і матеріально. Згодом в одній із своїх проповідей Яворський скаже: “... Повернувшись з духовним зростанням молодого богослова і підтримував його морально і матеріально.